

2. Повалення самодержавства

Розповідь про початок революції часто починають прогнозами, зробленими колишнім міністром внутрішніх справ П.Дурново. Останній мав заслуги перед царем (це він приборкав революцію у 1905 році), вхо-

див у коло його найближчого оточення і міг собі дозволити говорити самодержцю неприємні речі. У записці, написаній в лютому 1914 року (тобто за півроку до початку світової війни), яка була знайдена в паперах Миколи II після його арешту, цей сановник попереджав, що майбутня війна з сильною Німеччиною виявиться небезпечною. Небезпеку він вбачав у потрясіннях соціального характеру, для яких в Росії був особливо сприятливий ґрунт. Народні маси Росії, як підкреслював Дурново, “исповедают принципы бессознательного социализма”. У випадку воєнних невдач, продовжував він, “социальная революция в самых крайних ее проявлениях у нас неизбежна... Победенная армия окажется слишком деморализованной, чтобы послужить оплотом законности и порядка. Законодательные учреждения и оппозиционно-интеллигентские партии будут не в силах сдержать расходившиеся народные волны, ими же поднятые, и Россия будет ввергнута в беспросветную анархию, исход которой не поддается даже представлению”¹.

Після поразок 1915 року, які призвели до втрати Польщі і наблизили лінію фронту до Петрограда, в обох законодавчих палатах (Державній Думі і Державній раді) сформувалася більшість на чолі з каде-тами – так званий Прогресивний блок. Лідери його П.Мілюков, В.Шульгин та ін. почали виголошувати антиурядові промови, вимагаючи від царя вислати з столиці Г.Распутіна, відмовитися від самодержавного способу правління і призначити міністерство, відповідальне перед Думою. Підбадьорений здійсненням першого прогнозу, П.Дурново остаточно увійшов в роль Кассандри і у листопаді 1916 року написав царю ще одну записку. В ній він заявляв, що встановлення відповідального міністерства викличе швидкий занепад правих партій – ліберальних консерваторів, октябристів і прогресистів, потім розвалиться партія кадетів. “А затем?” – драматично запитував Дурново і сам же відповідав: “Затем выступила бы революционная толпа, коммуна, гибель династии, погромы имуществен-

ных классов”².

Наскільки Дурново був прозорливий і в цьому передбаченні соціального катаклізму, настільки він був сліпий, вважаючи, що тільки самодержавний спосіб правління врятує становище...

Працюючи в надзвичайній комісії з розслідування протизаконних дій царських міністрів, поет Олександр Блок зібрав великий матеріал, узагальнений в статті “Останні дні старого режиму”. Стаття була передрукована у 1922 році в “Архиве русской революции”, що видавався Г.Гессеном в Берліні. В ній використовувалися доповідні записки, які готувалися в Охоронному відділенні на початку 1917 року. Торкаючись задуманого царем розпуску IV Державної Думи, начальник охоранки у доповіді від 18 січня передбачав у відповідь робітничі страйки, студентські заворушення і терористичні акти. Перераховуючи такі наслідки розпуску Думи, він писав далі: “Либеральная буржуазия верит, что в связи с наступлением перечисленных выше ужасных и неизбежных событий Правительственная власть должна будет пойти на уступки и передать всю полноту своих функций в руки кадет в лице лидируемого ими Прогрессивного блока, и тогда в Руси “все образуется”. Левые же упорно утверждают, что наша власть зарвалась, на уступки ни в коем случае не пойдет и, не оценивая в должной мере создавшейся обстановки, логически должна привести страну к неизбежным переживаниям стихийной и даже анархической революции”³.

В інформаційних матеріалах Охоронного відділення велике місце відводилося погіршенню продовольчого становища в Петрограді. Зокрема, у доповіді від 18 лютого вказувалося: “Если население не устраивает голодные бунты, то это еще не означает, что оно их не устроит в самом ближайшем будущем: озлобление растет, и конца его росту не видать. А что подобного рода стихийные выступления голодных масс явятся первым и последним этапом по пути к началу бессмысленных и беспощадных эксцессов самой ужасной из

всех – анархической революции, - сомневаться не приходится”⁴.

Подібні свідчення можна наводити й наводити. Навіть представники лівих партій не стільки чекали соціального катаклізму, скільки побоювалися його. Тим часом події розвивалися за сценарієм, передбачуваним жандармами.

У міжнародний жіночий день 8 березня (23 лютого ст. ст.) соціалістичні партії організували демонстрацію, яка пройшла Невським проспектом з вимогами праці і хліба. За два дні до того через паливну кризу тимчасово закrywся Путиловський завод. Десятки тисяч його робітників позбавилися роботи і почали мітингувати на вулицях. Уперше за всю зиму припинилися морози і встановилася стійка сонячна погода, що теж відіграло свою роль у подальших подіях.

9 березня на вулиці вийшли десятки тисяч страйкуючих робітників. Люди поводили себе за законами натовпу: почалися погроми хлібних лавок. Поліція і козаки виявилися безсилими розігнати людські скупчення.

10 березня зупинилися майже всі підприємства міста. Командувач Петроградським військовим округом генерал С.Хабалов кинув на допомогу поліції і козакам підрозділи запасних батальйонів гвардійських полків, які були розташовані в місті та його околицях і чекали відправлення на фронт. Коли на Знаменській площі загін кінної поліції на чолі з приставом зробив спробу розігнати натовп, один козак пострілом з гвинтівки забив пристава. Ввечері цього дня Микола II, який перебував у Ставці Верховного головнокомандуючого в Могильові, послав Хабалову коротку телеграму: “Повелеваю завтра же прекратить в столице беспорядки, недопустимые в тяжелое время войны с Германией и Австрией”⁵.

11 березня газети опублікували указ про перенесення засідань Державної Думи на квітень. Всі зрозуміли цей крок царя як розпуск парламенту. Солдати четвертої роти лейб-гвардії Павловського полку зі зброєю (30 гвинтівок і не більше сотні набоїв) вийшли на вулицю,

протестуючи проти одержаного наказу стріляти в натовп, і попрямували на Невський проспект. Коли їх зупинив загін кінної поліції, вони вступили в бій, а після вичерпання набоїв повернулися в ротну казарму і забарикадувалися. Проте бунт був придушений, а 19 бунтівників-призвідників опинилися у Петропавлівській фортеці.

Перелом у подіях стався у понеділок, 12 березня (27 лютого). До страйкуючих і мітингуючих робітників петроградських підприємств почали приєднуватися солдати запасних батальйонів гвардійських полків – Волинського, Павловського, Литовського, Преображенського. Вважається, що ініціативу виявив унтер-офіцер Т.Кирпичников, який розпочав бунт навчальної команди у Волинському полку, щоб визволити ув'язнених товаришів.

Військові гарнізони великих міст, розташованих у безпосередній близькості до лінії фронту, склалися в основному з новобранців. Перед відправленням на фронт мобілізовані новобранці впродовж кількох тижнів проходили військову підготовку в навчальних командах. Чисельність навчальних частин багатократно перевищувала норми: в ротах перебувало до тисячі чоловік, в батальйонах – до 15 тис. Усього в Петроградському гарнізоні налічувалося 160 тис. солдатів – у казармах, розрахованих на 20 тис. осіб. Багатьом новобранцям третього року війни було за сорок. У переважній більшості це були мобілізовані селяни, налякані перспективою опинитися на передовій. Коли вони одержали наказ стріляти у вуличні натовпи, то повернули зброю проти начальників.

Об'єднавшись з робітниками промислової частини міста – Виборгської сторони, солдати захопили Арсенал і Адміралтейство, заволоділи Петропавлівською фортецею і випустили на волю серед інших щойно заарештованих волинців, а потім звільнили з тюрем політичних в'язнів. Були розгромлені міністерство внутрішніх справ і охоронне відділення. Над Зимовим палацем замайорів червоний прапор. Хабалова заарештували.

Вдень 12 березня в резиденцію Державної Думи – Таврійський палац прийшли прямо з тюрми керівники робітничої групи при Центральному воєнно-промислово-му комітеті К.Гвоздьов і В.Богданов, які належали до меншовиків. Разом з діячами меншовицької фракції Державної Думи (більшовицька фракція соціал-демократів перебувала в сибірському засланні, а есери у свій час бойкотували вибори) вони вирішили взяти на озброєння досвід революції 1905 року і створити в місті раду робітничих депутатів. Утворений в їх середовищі тимчасовий виконком звернувся до повсталих з пропозицією делегувати ввечері представників – по одному від тисячі робітників або від роти солдатів.

О 9-ій вечора цього ж дня в Таврійському палаці відкрилося перше засідання Петроградської ради робітничих депутатів. В ході засідання було вирішено утворити єдину організацію – Петроградську раду робітничих і солдатських депутатів. На чолі виконкому став лідер соціал-демократичної фракції Думи меншовик М.Чхеїдзе. Його заступником обрали трудовика О.Керенського – адвоката, який умів виголошувати блискучі промови, і тому зробив політичну кар'єру. Він був найбільш популярним у масах депутатом від лівих фракцій Думи.

Політичні партії не брали участі у визначенні партійного складу Петроради та її виконкому. Він склався стихійно, в результаті виборів. Серед 15 членів виконкому, обраного 15 березня, було 8 меншовиків, 3 більшовики, один позафракційний соціал-демократ, один есер, один трудовик і один позапартійний. Було вирішено запросити до виконкому Петроради з вирішальним голосом представників соціалістичних партій. Після цього виконком поповнився 14 новими членами: по два – від латиських соціал-демократів, бундівців, меншовиків, трудовиків, есерів, народних соціалістів, по одному – від більшовицької організації (В.Молотов) і соціал-демократів-міжрайонців (К.Юренєв).

Петрорада прийняла відозву, опубліковану наступного дня в першому номері нової газети “Известия”. В

ній говорилося: “Борьба еще продолжается, она должна быть доведена до конца. Старая власть должна быть окончательно низвергнута и уступить место новому народному управлению. В этом спасение России. Для успешного завершения борьбы в интересах демократии народ должен создать свою собственную властную организацию... Все вместе общими силами будем бороться за полное устранение старого правительства и созыв Учредительного собрания, избранного на основе всеобщего, тайного, прямого и равного избирательного права”.

Таким чином, революційний орган, який виник в імперській столиці на п'ятий день заворушень і контролював дії десятків тисяч озброєних солдатів і робітників на вулицях Петрограда, висловився за скликання Установчих зборів. Вони повинні були демократичним шляхом розв'язати питання про владу.

У ці самі години 12 березня і теж у Таврійському палаці голова Думи М.Родзянко скликав засідання Прогресивного блоку. Збираючись на засідання, депутати дали зрозуміти, що вони ігнорують опублікований за день до того царський указ про розпуск Думи. Родзянко передав царю вимогу депутатів про надання їм повноважень на формування кабінету міністрів. Не дочекавшись відповіді (коли вона врешті надійшла, то виявилася негативною), він скликав неформальний думський орган – раду старійшин. На цій раді був утворений не передбачений законодавством орган з довгою назвою: “Тимчасовий комітет Державної Думи для встановлення порядку в столиці і для відносин з установами та особами”. Дума не побажала взяти владу, бо знала, що в Петроград має прибути каральна військова експедиція.

Завершуючи аналіз подій п'ятого дня заворушень, який перетворився на перший день революції, треба зупинитися на діях російського самодержця. Своєю недолугістю вони активно сприяли блискавичному загостренню політичної ситуації.

Вранці Микола II отримав телеграму від М.Родзян-

ки з вимогою відправити уряд у відставку і доручити формування Кабінету міністрів особі, що користувалася б довірою громадської думки. У відповідь він наказав генерал-ад'ютанту М.Іванову відправитися в Петроград і взяти на себе керівництво придушенням повстання. Разом з Івановим з Могильова мав відправитися батальйон георгіївських кавалерів, який використовувався для особистої охорони царя. Було наказано також підготувати війська з Північного і Західного фронтів до відправки в Петроград. З самою відправкою не поспішали. Вважалося, що в цьому нема потреби.

Великий князь Михайло Олександрович і начальник штабу Верховного головнокомандуючого генерал М.Алексєєв спробували переконати царя відправити у відставку голову Ради міністрів кн. М.Голіцина і передати владу відповідальному перед Думою кабінету на чолі з головою Всеросійського земського союзу кн. Г.Львовим або з М.Родзянком. Кн. Голіцин в телеграмі з Петрограда висловив ідентичне й дуже наполегливе прохання. Цар відповів, що не бажає змін у владі, а вимагає від Голіцина рішучих дій для придушення революційного руху і бунту серед деяких військових частин. Увечері командуючий Північним фронтом дістав наказ відправити в Петроград надійні частини. Опівночі Микола II сів у потяг, щоб їхати в Царське Село.

13 березня вранці генерал Іванов з батальйоном георгіївських кавалерів прибув в Царське Село. Проте ситуація в Петрограді була вже такою, що він не наважився висадити батальйон з ешелону і дав переконати себе емісарам з Думи повернутися на станцію Дно. Піхотні підрозділи з Північного фронту були зустрінуті на станції Луга делегатами від місцевих військовиз частин, після чого заявили, що каральних функцій на себе не візьмуть.

Родзянко повідомляв, що тепер Петроград вимагає не зміни уряду, а відречення царя від престолу. Він переконував ставку Верховного головнокомандуючого, що війська з фронту, скільки б їх не посиляли, переходимуть на сторону повсталого народу. Неформаль-

ний думський орган з довгою назвою в цей день став називатися просто Тимчасовим комітетом і почав діяти як верховний орган влади. Зокрема, Тимчасовий комітет заявив, що Микола II повинен відректися від влади на користь свого сина Олексія при регентстві великого князя Михайла. Щоб переконати царя зробити цей крок, думський комітет відрядив на його пошуки О.Гучкова і В.Шульгина.

Тим часом 13 березня царський поїзд дійшов до станції Дно, але далі його не пропустили. Микола II опинився в пастці. Ніхто не виконував його розпоряджень: або не могли, або не бажали. Він вирішив не повертати назад, у Могильов, а їхати у Псков, де знаходився штаб головнокомандуючого Північним фронтом генерала М.Рузького. Увечері 14 березня цар прибув у Псков.

Відповідно до рекомендацій Ради робітничих депутатів 13 і 14 березня на петроградських підприємствах і в гарнізоні відбувалися вибори депутатів. Увечері 14 березня в Таврійському палаці відбулося перше засідання Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів у повному складі. Були присутніми не менше тисячі осіб. На засіданні вирішили утворити солдатську секцію Петроградської ради. На фронтах і в тилкових гарнізонах рекомендувалося обирати ротні і батальйонні комітети або ради, які контролювали б весь внутрішній розпорядок життя полків і казарми. Щоб попередити можливе роззброєння солдатів, було ухвалено: нікому не видавати зброї і зберігати її під контролем ротних і батальйонних комітетів. Оголошувалася рівноправність солдатів з іншими громадянами у приватному, політичному і загальногромадянському житті “при збереженні найсуворішої військової дисципліни в строю”.

Петрорада ухвалила звести всі ці рішення в одній відозві або наказі. Для складання цього документу було обрано комісію. Вважалося, що комісія цього ж дня склала відозву, відому за своїм заголовком – “Наказ № 1”. Однак керівники соціалістичних партій, які працю-

вали в Петрораді з першого дня її існування, не мали наміру віддати розробку документа такого значення в руки комісії, склад якої визначався відкритим голосуванням у тисячній аудиторії. Текст “Наказу № 1” вони підготували заздалегідь. За спогадами М.Родзянка, цей документ був навіть надрукований у величезній кількості примірників у ніч на 14 березня друкарнями, що контролювалися Петрорадою, після чого негайно розісланий в Діючу армію.

Думців особливо хвилював четвертий пункт документу: “Накази Військової комісії Державної Думи належить виконувати тільки в тих випадках, коли вони не суперечать наказам і постановам Ради робітничих і солдатських депутатів”. Тимчасовий комітет Думи офіційно заявив, що вважає, “Наказ № 1” недійсним і незаконним. Однак думців майже не слухали. Їм вдалося добитися лише оголошення Петрорадою того, що “Наказ № 1” стосується виключно петроградського гарнізону і військ Петроградського військового округу. Такої вибірковості багатомільйонна царська армія не зрозуміла. “Вредное дело было сделано”, - підсумував М.Родзянко в своїх спогадах⁶.

Повертаючись до мандрівок царського поїзду, який наближався до Пскова, слід зазначити, що М.Родзянко проінформував генерала Рузьського про становище в Петрограді на 14 березня. Оскільки Микола II перебував у дорозі і не міг виконувати обов'язків Верховного головнокомандуючого, Рузьський зв'язався з Могильовим і переконав начальника штаба ставки генерала М.Алексєєва, посилаючись на Положення про польове управління військ, взяти їх виконання на себе. Після цього генерал О.Лукомський за розпорядженням Алексєєва надіслав телеграму головнокомандуючим фронтами з викладом подій у Петрограді і з вказівкою на те, що Державна Дума ставить питання про відречення імператора на користь цесаревича з призначенням регентом великого князя Михайла. В телеграмі вимагалось, щоб головнокомандуючі фронтами терміново повідомили свою думку з приводу такої

пропозиції. Всі п'ятеро головнокомандуючих, у тому числі дядько Миколи II Микола Миколайович, який командував тоді Кавказьким фронтом, відповіли, що імператор має відректися від престолу. З цією думкою солідаризувався й Алексєєв.

Цар прибув до Пскова пізно ввечері. Вранці 15 березня до нього прийшов Рузьський з інформацією про останні події. Ознайомившись з відповідями головнокомандуючих фронтами, Микола II за півгодини до опівночі 15(2) березня підписав документ про відречення. Поки знімалася копія з маніфесту, яку О.Гучков і В.Шульгин мали відвезти в Петроград, цар написав на їх прохання дві власноручні записки до Сенату. Першою кн. Г.Львов (цю кандидатуру підказали посланці Думи) призначався головою Ради міністрів. Другою запискою колишній імператор затверджував замість себе Верховним головнокомандуючим великого князя Миколу Миколайовича (який займав цю посаду від початку війни до серпня 1915 року). Щоб записки мали силу, вони були датовані більш раннім часом, ніж час відречення.